

Safet Bandžović

**GENOCID: SLUČAJEVI, POREĐENJA
I SAVREMENE RASPRAVE¹**

**GENOCIDE: CASES, COMPARISON
AND CURRENT DISCUSSIONS**

Sažetak

Originalno izdanje ove knjige objavio je 2003. Danski centar za istraživanje holokausta i genocida (DCHGS), dio novog Danskog centra za međunarodne studije. U njoj su obrađene neke od najtamnijih i najdestruktivnijih epizoda XX stoljeća: genocid protiv naroda Herero u jugozapadnoj Africi 1904., podjela Pendžaba 1947., genocidno nasilje u Kambodži 1975-1979. te genocidi u Ruandi i Bosni i Hercegovini.

Summary

The First edition of this book was published in 2003 by the Danish Centre for Holocaust and Genocide Studies (DCHGS), which is a part of the new Danish Centre for International Studies. Some of the darkest and most destructive episodes of the 20th century are described: the Herero genocide in Southwest Africa in 1904, the split of Punjab in 1947, genocide in Cambodia 1975-1979; and genocide in Rwanda and in Bosnia and Herzegovina.

¹ *Genocid: slučajeви, poređenja i savremene rasprave*, uredio Steven L. B. Jensen, izd. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007, str. 403.

Genocide: Cases, comparison and current discussions, by Steven L. B. Jensen, from Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law, Sarajevo, 2007, p. 403.

Originalno izdanje zbornika *Genocid: slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, koji obuhvata širu, globalnu perspektivu istraživanja genocidâ, objavio je 2003. Danski centar za istraživanje holokausta i genocida (DCHGS), dio novog Danskog centra za međunarodne studije. Saradnik DCHGS-a bio je Eric Markusen, istaknuti istraživač genocida i drugih zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini. On je imao presudnu ulogu da se ovaj zapaženi zbornik pojavi u ovoj zemlji, te je njegovo ovdašnje izdanje posvećeno upravo uspomeni na njega. U ovoj knjizi su, kako je u njenom predgovoru istakao dr. Smail Ćekić, direktor Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, obrađene neke od najmračnijih i najdestruktivnijih epizoda XX stoljeća, pored ostaloga genocid protiv naroda Herero u jugozapadnoj Africi 1904., podjela Pendžaba 1947., genocidno nasilje u Kambodži 1975-1979., te genocidi u Ruandi i Bosni i Hercegovini.

Termin genocid prvi je upotrijebio Raphael Lemkin u knjizi *Vladavina Osovine u okupiranoj Evropi* (1944) prezentirajući dokumentaciju raznih instrumenata terora koje su nacisti i njihovi saveznici upotrebljavali u evropskim zemljama pod svojom kontrolom kako bi se imenovalo ono što je Winston Churchill 1941. nazvao “zločinom bez imena”. Genocid je, prema nekim nalazima, sistematsko masovno ubijanje etničkog kolektiviteta ili posredno uništenje etničke zajednice namjernim eliminiranjem uvjeta koji omogućavaju njenu biološku i socijalnu reprodukciju. Prvi korak genocida predstavlja upravo dehumanizacija obilježenih grupa kojima se oduzimaju sva prava, uključujući i pravo na život. Ezar Fatah, viktimolog, iznosi da najokrutniji zločini i divljaštva postaju mogući “kada se žrtva vidi kao bezvrijedno biće lišeno ljudskosti, kao pogodna meta za pražnjenje neprijateljstva i agresije, ili kao autsajder koji zaslužuje loš tretman”. Genocid je sam po sebi politika. To su zločini sistema, a ne pojedinaca, “uprkos tome što je za ostvarivanje ciljeva neophodno učešće brojnih pojedinaca”. Uska je granica između individualne krivične odgovornosti i odgovornosti države za zločine protiv čovječnosti i, posebno, za zločin genocida. Genocid ili zločine protiv čovječnosti može spriječiti ili zaustaviti samo odlučna vanjska politička volja. Ona nije sistematska, ovisi o više političkih faktora, koji nisu univerzalni, nego su povezani

s različitim državnim interesima. Ako genocid nije spriječen, “onda je to rezultat odsustva političke volje” (F. Hartmann).

Međunarodno pravo, kakvo danas egzistira, prema nekim analitičarima (Marko Attila Hoare) neadekvatno je za sprečavanje i kažnjavanje krivičnog djela genocida i treba ga mijenjati. Sve dok je međunarodno pravo ovakvo žrtve genocida se ne mogu potpuno osloniti na njega u traženju obeštećenja od počinitelaca. Nesprečavanje genocida, uz sve moralno zbunjujuće aspekte, nikada neće biti ublaženo adekvatnom međunarodnom kaznom. Na nju ne treba previše računati. Uvjerenja brojnih država da se za počinjena nedjela i nepravde golemih razmjera može ostati nekažnjen opstat će u ovom i ovakvom svijetu, gdje egzistira i prijeteća logika da je genocid prihvatljivo i efikasno sredstvo za postizanje određenih političkih ciljeva. Podatak da su se u svijetu desila četiri genocida u posljednjih 15 godina (Bosna i Hercegovina, Ruanda, Darfur i Čččenija) ukazuje na ograničenja preventivnih mehanizama međunarodne zajednice, koja popušta pred agresijom i genocidom pravdajući se pozivanjem na međunarodno pravo, ograničene mandate UN-a, multilateralizam, potrebu za konsenzusom. Umjesto genocida, etničkog čišćenja i agresije, ključne riječi brojnih evropskih državnika i diplomata, za sve ono tragično što se zbivalo u Bosni i Hercegovini, bile su dugo “etnički konflikti” i “humanitarna pomoć”. Glavna svrha brojnih neistina, relativiziranja i osporavanja bilo je distanciranje od riječi genocid. Da je zločin bio priznat kao takav, nakon prijema Bosne i Hercegovine u članstvo OUN-a članovi te organizacije bili bi obavezni da vojno interveniraju. Međutim, nakon prvih laži i kompromisa s pozicija svjetskih lidera vjerovatno je već bilo kasno da se brzo reagira. Međunarodna zajednica umnogome je opstruirala (i nakon rata) potrebu Bosne i Hercegovine za pravdom kako bi ponovo izgradila stabilno i jedinstveno društvo.

Davno je uočeno da kod onih koji vrše genocid postoji “prirodna potreba” za poricanjem zločina, da svoje nedjelo svedu u “podnošljive” numeričke granice. “Naučnom” numeričkom redukcijom osigurava se takozvani komfor za savjest dželata/egzekutora, svojevrsna dijalektika brojki, po kojoj je težina krivice u upravnoj razmjeri s brojem ubijenih, preseljenih, pokrštenih, prevjerenih. Problem naučnika nije znanje već moral. O zločinima se ne može

govoriti brisanjem identiteta žrtava i njihovim prevođenjem u apstraktne brojke, iznuđeno, selektivno i režirano, već zbog ljudskog i civilizacijskog uvjerenja, iskazujući pritom transnacionalne, komparativne, multidisciplinarne napore u njihovom preispitivanju, neopterećene kratkoročnim političkim interesima. Tamo gdje se politika postavlja iznad prava nema pravde. Bez istine pravda nije potpuna. One ne smiju biti zamijenjene tišinom, poricanjem i amnestijom radi postizanja labilnog mira. Mir bez pravde i istine nije mir, često se kazuje, već trenutni prekid sukoba. Takav stav vodi ka nekažnjivosti, a ona neizbježno vodi ka novim ciklusima nasilja u budućnosti.

U balkanskim i evropskim naučnim krugovima, primjera radi, malo se govorilo o genocidu i nestanku muslimana s balkanskih prostora tokom XIX i početkom XX stoljeća. Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su činili polovicu ukupnog stanovništva Balkana. Uz velika stradanja, prema nekim izvorima, preko pet miliona ih je od 1870. do 1890. prognano u Anadoliju. Mada je zapadni svijet dugo vremena iskazivao zabrinutost za sudbinu kršćana u osmanskome dijelu Balkana, samo se neznatan dio zapitao o balkanskim muslimanima, lišenim svog habitusa, i njihovom fatumu. Zbog takvog odnosa jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena. Takozvana turska ostrva na Balkanu su nakon 1878. sve više sužavana ili su potpuno iščezla s površine zbog progona i iseljavanja muslimana i violentnog prodora kršćanskog stanovništva. S balkanskim ratovima 1912-1913. okončan je proces eliminiranja osmanske uprave, započet 1877-1878., na većem dijelu Balkana, transformirajući pritom muslimane od dominantne zajednice u Osmanskom carstvu u manjine unutar nacionalnih balkanskih država. Protjerivanja i iseljavanja muslimana utjecala su na značajne promjene etničko-vjerske strukture na Balkanu, kao i njegove kulturne raznolikosti. Muslimani su bili nesporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su konstantno zanemarivana. Oko 1,5 miliona registriranih muhadžira je od 1878. do 1918. napustilo Balkan, ne uzimajući u obzir znatan broj onih koji su ilegalno prešli osmanske i turske granice. Tendencioznim popisima stanovništva vršeni su u okviru autoritarnog nacionalizma i takozvani statistički genocidi na Balkanu. Mnogo

je danas “naučnih” radova čiji autori ustrajavaju na mentalnoj matrici XIX stoljeća, kao pobornici epike i manihejske interpretacije historije, sudova koji su snagom inercije ukorjenjivani kao dogme. Intelektualna proizvodnja namijenjena masi uvijek spušta standarde.

Tokom raspada Jugoslavije i postjugoslavenskih ratova nastala je obimna biblioteka stranih autora o onome šta se dešavalo na Balkanu u bližoj i daljnjoj prošlosti. Mada se o tome u postjugoslavenskim zemljama relativno malo znalo, čak i u stručnim krugovima, to ne znači da te knjige i ne postoje, da utjecajni međunarodni faktori njih ne koriste kao jedan od izvora za razradu svoje „balkanske“ strategije. Dosadašnja iskustva pokazuju da mnogi stranci, kada se bave ovdašnjom historijom, to nerijetko rade površno i mahom prave opće preglede, ne shvaćaju dovoljno složene procese, svjesno ili nesvjesno iznevjeravaju i relativiziraju historijske činjenice. Jedan ranjeni britanski vojnik, u toku Prvog svjetskog rata, hvalisao se kako sve zna o Albaniji: “Tamo žive Albini, ljudi koji imaju bijelu kosu i ružičaste oči, i koji se žene crnogorskim rođacima, koji su crnci, a njihova djeca se zovu Dalmatinci, jer imaju crne i bijele biljege.” Ne kaže se slučajno da je Evropa bure baruta Balkana. Richard Holbrooke, američki diplomat i jedan od tvoraca Dejtonskog sporazuma, potvrđuje da je knjiga Rebeke West *Crno janje i sivi soko* bila najpoznatija od svih o ovom regionu na engleskom jeziku. Otvoreni prosrpski stav Rebeke West i njeno stanovište da su muslimani rasno inferiorni utjecali su na dvije generacije čitalačke publike, kao i na kreatore svjetske i balkanske politike. Većina britanskih diplomata prva saznanja o Balkanu stjecala je upravo iz ovakvih i sličnih knjiga koje su veličale srpski nacionalni mit.

Duboke predrasude su, pored izraženih simpatija i antipatija, višestruko imune na kontraargumente koji izvire iz suprotnih iskustava i saznanja. Francuz De Kervel pisao je još 1856. o Bošnjacima. “Velika nesreća ovog dijela slavenskog naroda jeste u tome da je nepoznat, osim po izvještajima svojih neprijatelja.” Stereotipi, te famozne “slike u glavama”, pokazuju izuzetnu vitalnost. Nije dovoljno samo šta Bošnjaci misle o sebi, već je važno i šta drugi, pogotovo oni moćni, misle o njima. Holbrooke će 1998. reći o ratu u Bosni i Hercegovini: “Jedan od razloga te evropske indiferentnosti bila je i činjenica da su žrtve bili Muslimani. Ja sam tada govorio

kako ne verujem da bi Evropa, kada bi uloge bile zamenjene, da su Muslimani bili ti koji su okupirali brda oko Sarajeva i nemilosrdno ubijali hrišćane i jevreje u gradu, to mirno posmatrala kao što je činila 1992. i 1993. godine.” Dosadašnja iskustva sa tumačenjem historije upozoravaju na oprez. Nije nužno da se znanja o historiji Bosne i Hercegovine i njenih naroda formiraju ne na osnovu racionalnog i objektivnog tumačenja vlastite prošlosti, već na političkim pristupima izvana koji očekuju da i mi sami prihvatimo stereotipe i predstave o sebi kakve nam oni nastoje nametnuti. Ne smije se pristajati na inferioran položaj protektorata u duhovno-humanističkoj sferi.

Zbornik *Genocid: slučajeви, poređenja i savremene rasprave*, kao i druga djela sličnog sadržaja, izaziva nesporno interdisciplinarni interes, te izdavače na tom putu treba svakako podržavati. Kako se radi o stranim autorima, neophodno je da se, u pripremi ovakvih i sličnih izdanja i njihovom objavljivanju, više angažiraju domaći stručnjaci. Nije preporučljivo, s obzirom na delikatnost teme, da se pojedine problematične teze ili paušalne ocjene iz historije, pa ni faktografski propusti navedeni u ovom zborniku, redaktorski, redakcijski ili urednički ne poprate. U njemu ima više navoda koji zaslužuju šire komentare, naročito neki predočeni u radu Renea Lemarchanda *Poređenje polja smrti: Ruanda, Kambodža i Bosna (161-196)*. Na 175. strani iskazana je ocjena da su historijski “potvrđeni procesi istrebljenja koje su počinili nesrbi. Tako je nastao proces uništenja koji je dobio podstrek od probuđenosti i manipulacije kolektivnog straha i mržnje: srpska mržnja prema hrvatskim i muslimanskim manjinama – prvi jasno identificirani sa zločinima koje su počinili ustaše za vrijeme Drugog svjetskog rata, a drugi sa turskom represijom – te strah da ih njihovi vjekovni neprijatelji, Hrvati i muslimani, istjeruju sa tradicionalne domovine doprinio je ovome”. Teza da je Vasa Čubrilović vodeći teoretičar “velike Srbije”, kako se navodi na 176. strani, zaslužuje tumačenje, kao i to da li je njegov rad iz 1937. elaborat ili memorandum. Na 189. strani piše da neće “Srbi Bosne zaboraviti da su muslimani ili Hrvati masakrirali mnoge njihove sunarodnike”. Na 179. strani piše da su “muslimani u Bosni kolektivno nosili sramotu zbog svojih bioloških historijski veza sa Turcima”. Dok su Srbi i Hrvati pred-

stavljani kao nacije, Bošnjaci su u ovoj knjizi i dalje “muslimani” s malim početnim “m” (166-169).

Kada strani autori prevode tekstove s bosanskog, hrvatskog ili srpskog jezika, pa se potom ti isti tekstovi kasnije s engleskog prevode na bosanski, hrvatski ili srpski jezik, javljaju se nerijetko konfuzije i neadekvatne interpretacije. Lemarchand tako citira (180-181) bivšeg profesora sa Sarajevskog univerziteta, ne navodeći njegovo ime, iako se radi o Biljani Plavšić, koja, po njemu, kaže: “Silovanje je ratna strategija muslimana i nekih Hrvata protiv Srba. Islam ovo smatra normalnim, s obzirom da ova religija toleriše poligamiju. Historijski, tokom pet vjekova turske okupacije bilo je sasvim normalno da muslimanske ugledne ličnosti uživaju pravo prve noći sa kršćanskim ženama.” U originalnoj izjavi Biljane Plavšić, koju je 13. septembra 1993. prenijelo beogradsko “Vreme”, pak, stoji: “Silovanje je, nažalost, strategija ratovanja Muslimana i dela Hrvata prema Srbima. Za islam je to normalno jer toleriše poligamiju. Istorijski, kroz 500 godina turske okupacije, sasvim je normalno bilo pravo bega ili age na prvu bračnu noć sa ženom iz populacije raje.” Na 166. strani Lemarchand piše: “Da neko i prihvati procjenu Noela Malcolma o 150.000 ljudi (većinom muslimana) masakriranih od srbijanskih trupa u periodu od preko tri i po godine, razmjer gubitka ljudskih života blijed je u poređenju sa masovnim krvoprolićima u Ruandi i Kambodži.” U Malcolmovoј knjizi o Bosni, na koju se Lemarchand poziva, na 331. strani piše: “Ipak, možda je najbolji komentar taktike Miloševića i Karadžića, i onoga što su oni postigli u Bosni i Hercegovini – više od 150.000 mrtvih, više od 2 milijuna ljudi protjeranih sa svojih ognjišta, popaljena i razorena sela i gradovi.” Na 182. strani stoji da je Robert Kaplan autor knjige *Bijela ovca i sivi soko*. Autorica ove knjige, koja je kod nas poznata pod imenom *Bijelo janje i sivi soko*, jest već spominjana R. West, mada su i Kaplanova djela (*Duhovi Balkana*) imala politički veoma utjecajnu i moćnu čitalačku publiku. Na 185. strani piše da je Vojislav Šešelj vođa ekstremističke Srpske radikalne stranke stacionirane u Bosni, pa u zagradi stoji (SRS).

U tekstu T. Jorgensena *Turska, SAD i genocid protiv Armena* na 220. strani iznijet je stav da su Mladoturci početkom XX stoljeća željeli stvoriti novu Tursku u kojoj bi “bilo prostora samo za Turke”,

što nije nalaženo ni kod mnogih ostrašćenih, antiosmanskih balkanskih historičara. To još uvijek nije “Turska”, već je to “Osmansko carstvo”. Turska započinje život s pojavom Ataturka nakon Prvog svjetskog rata. Ocjene U. Østegårda da su postjugoslavenski ratovi bili “građanski ratovi u bivšoj Jugoslaviji” (202), kao i o ocjene M. Menneckea i E. Markusena da su “zločine u BiH počinile sve tri važnije strane” (str. 334), da su (str. 335) u “opsjednutom gradu Sarajevu muslimanske snage bile angažirane na snajperskoj paljbi protiv civila” i slične zaslužuju svakako širi osvrt i komentar. Isti autori (335) pišu da je Sefer Halilović 1992. bio imenovan na “najvišu poziciju vojnog komandanta muslimanske armije u Bosni i Hercegovini”, te da je Enver Hažihasanović “bio na čelu glavne komande od 1993. godine pa nadalje”. Imajući u vidu osjetljivost tema vezanih za istraživanje genocida, ovakve i slične navode, razne nepreciznosti, neophodno je popratiti određenim uredničkim i redakcijskim objašnjenjima i napomenama. Ako to izostane, onda bi trebalo uraditi odgovarajući predgovor ili pogovor iz ugla kompetentnih autora. Upadljivo je da se u ovakvim i sličnim knjigama malo navode rezultati istraživanja bosanskohercegovačkih naučnika, što ukazuje i na njihov tretman u međunarodnim naučnim okvirima, ali i na akutnu potrebu prevođenja i objavljivanja radova na engleskom jeziku.

Isti se događaji u historiji mogu prikazivati na sasvim različite načine, sa značajno drukčijim efektima. Treba se suočiti i sa istinom i kazivanjima žrtve bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko međa najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Etnonacionalizam nije nepoznat nijednom političkom sistemu mada “istina prijeti vlasti, a vlast prijeti istini”. Filozofije totalitarnih režima smatraju da kriterij “Istine” nije njeno univerzalno važenje, već njeno slaganje s duhom rase, nacije ili klase, njena korist za rasu, naciju ili društvo. Moralni deficit snižava društvene vrijednosti i mjerila. Historija je puna primjera gdje su istina i dobro bili pogazeni. Davno je ukazano na to da je tvrdnja kako istina uvijek nadvladava zločin jedna od lijepih neistina koje ljudi ponavljaju do smrti, bez obzira na to što je iskustvo pobija. Civilizirano društvo doista mora uvažavati dostojanstvo onih koji su bili žrtve. Ako se ne suoči s onim što se s njima zbilo, na izvjestan način se kazuje da

su ti ljudi nebitni, da je važna jedino budućnost. Time se produžava njihovo daljnje žrtvovanje i čak učestvuje u njemu.

Iracionalnost se ne smije skrivati, potcjenjivati, niti zanemarivati. Wolfgang Thierse, predsjednik Bundestaga, rekao je 27. januara 2007. kako “posramljujuća sjećanja” na holokaust moraju biti njegovana, jer ona su svakako sastavni dio “političkog i moralnog identiteta Njemačke”. Mnogima je potrebna snaga da pogledaju “istini u oči, bez uljepšavanja i jednostranosti”, i da “sami sebi moraju kazati istinu”. Nužno je podsticanje integriranja svijetlih ali i tamnih strana u nacionalni identitet. Trauma je, po mišljenju T. Kuljića, “najbolje sećanje”, a trauma u Njemačkoj je holokaust, u Hrvatskoj Jasenovac, a u Srbiji Srebrenica (“Nož, žica, Srebrenica”; “Mladić Ratko seče kratko”). Sve što se zbilježilo treba dozvati u svijest, da postane sastavni dio historijskog pamćenja. I kad sudovi pravno završe svoj dio posla, historičari ne prekidaju svoj rad, nastavljaju otkrivati prošlost i prosuđivati događaje, shodno vlastitim moralnim vrijednostima, u namjeri da poduče buduće generacije, imajući na umu misao Georgea Santayane da je društvo osuđeno ponavljati greške “ukoliko nije naučilo lekcije iz svoje historije”.